

УДК 159.923.3–057.4

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦЯ

Донченко І.А.

I. Вступ

Дослідження професійної самосвідомості фахівця є актуальною проблемою сучасної науки та практики, оскільки лише фахівець з розвинутою професійною самосвідомістю здатен до постійного саморозвитку та ефективного виконання власних професійних функцій.

Як складний феномен самосвідомість у психологічній науці розглядається крізь різні структурні форми. Узагальнюючи погляди науковців щодо структури самосвідомості особистості, можна визначити такі її компоненти.

По-перше, когнітивний компонент, під яким учені-психологи розуміють усвідомлення особистістю власних особливостей, знання самого себе (У. Джемс, І. Кон, В. Мерлін, А. Налчаджян, С. Пантїлеєв, І. Чеснокова).

По-друге, емоційно-ціннісний компонент, що виявляється в усвідомленні власних почуттів та ставлень до самого себе (К. Абульханова-Славська, І. Кон, В. Мерлін, А. Налчаджян, С. Пантїлеєв, І. Чеснокова).

По-третьє, дієво-вольовий, або регулятивний компонент, у якому відображено усвідомлення людиною особливостей власної поведінки і діяльності, усвідомлення себе як суб'єкта цієї діяльності (У. Джеймс, І. Кон, В. Мерлін, П. Чамата, І. Чеснокова).

По-четверте, смисловий компонент, що забезпечує усвідомлення особистістю власних моральних цінностей, норм та особистісних смислів (Є. Бистрицький, В. Мерлін, В. Мухіна).

По-п'яте, ідентичність як багатовимірний, інтегративний психологічний феномен, що забезпечує цілісність, тотожність та визначеність людини, є синтезом усіх характеристик особистості в унікальну структуру, яка визначається й переструктурується в результаті суб'єктивної прагматичної орієнтації в середовищі, що постійно змінюється (Н. Антонова, Т. Баранова, Е. Еріксон, С. Максименко, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, В. Столін, Т. Титаренко, Л. Шнейдер та ін.).

По-шосте, рефлексія – усвідомлення людиною того, як вона сприймається або оцінюється іншими людьми, аналіз власного психічного стану, здатність людини зосереджуватися на самій собі (Д. Дорофеев, В. Столін та ін.).

По-сьоме, суб'єктивний час та життєвий шлях особистості (Л. Анциферова, М. Гарнцев, В. Мухіна, В. Толочек, О. Толстих та ін.).

По-восьме, Я-концепція як сукупність усіх уявлень людини про себе, про те, якою вона є у всіх власних проявах, можливих та дієвих, суттєвих та другорядних (К. Абуль-

ханова-Славська, В. Кайгер, А. Налчаджян, С. Пантїлеєв та ін.).

Виокремлення у психологічній науці такої значної кількості структурних компонентів самосвідомості особистості пояснюється, на нашу думку, різноманіттям концепцій, що визначають сутність цього феномену, та двобічністю його розгляду: як психічного процесу та психічного явища.

Проте, незважаючи на наявність у сучасній науці значної кількості досліджень, присвячених проблемі самосвідомості особистості, особливостям її розвитку, проблема професійної самосвідомості залишається однією з найбільш дискусійних і невирішених, що спричинено складністю, системністю самого явища професійної самосвідомості, невизначеністю її складових.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення структури професійної самосвідомості фахівця. Реалізація мети відбувається за рахунок вирішення таких завдань:

- проаналізувати сучасний стан проблеми структури професійної самосвідомості;
- на основі здійсненого аналізу визначити основні складові професійної самосвідомості фахівця.

III. Результати

У загальному вигляді професійну самосвідомість фахівця можемо визначити як складний інтегративний феномен, у якому інтегровані процеси усвідомлення та оцінювання себе як суб'єкта професійної діяльності, що відображаються в уявленнях про себе як суб'єкта професійної діяльності та в уявленнях про особливості цієї діяльності.

Спробуємо визначити складові професійної самосвідомості фахівця. Для цього необхідним є більш детальний аналіз уявлень про структуру професійної самосвідомості, представлених у науковій літературі. Причому, під структурою ми розуміємо сукупність елементів, пов'язаних між собою закономірними зв'язками.

Згідно з Н. Чепелевою, структура професійної самосвідомості фахівця складається з професійних значень (тезаурусу) та професійних смислів (особистісного професійного знання, професійного ставлення до суб'єктів професійної діяльності, професійних ідеалів, норм та цінностей, смислоутворювальних мотивів професійної діяльності) [25].

П'ятикомпонентну структуру професійної самосвідомості визначає В. Толочек. По-перше, усвідомлення власної належності до певної професійної когорти ("Ми-викладачі",

“Ми-інженери” тощо). По-друге, знання та оцінювання своєї відповідності професійним еталонам і свого місця у суспільстві відповідно до системи соціальних ролей (“новачок”, “один із кращих спеціалістів”). По-третє, поінформованість особи про рівень її визнання в соціальній групі (“мене вважають гарним спеціалістом”). По-четверте, знання про свої сильні та слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, ймовірні зони успіху та невдач, про свій індивідуальний стиль діяльності. По-п’яте, уявлення про себе та свою роботу у майбутньому [21, с. 335].

Професійна самосвідомість, на думку А. Маркової, містить такі компоненти: 1) усвідомлення особистістю норм, правил, моделей власної професії як еталонів для усвідомлення власних властивостей; 2) усвідомлення цих властивостей в інших людей, порівняння себе з певним абстрактним або конкретним співробітником; 3) відображення себе як спеціаліста з боку колег; 4) самооцінка людиною власних окремих сторін (розуміння себе, власної професійної поведінки, емоційне ставлення та оцінювання себе); 5) Я-концепція [13].

У працях А. Деркача [8] та О. Москаленко [17] визначено функціональні та структурні компоненти професійної самосвідомості, а саме: когнітивний, який реалізується в самопізнанні; мотиваційний, який реалізується в самоактуалізації; емоційний, який виявляється у саморозумінні; та операційний, що реалізується у саморегуляції.

Згідно з О. Гурою [7], структуру професійної самосвідомості становить сукупність таких компонентів.

По-перше, усвідомлення професійної моралі – критеріїв того, як допустимо діяти, а як ні, що виявляється у виборі адекватних засобів для виконання професійної діяльності відповідно до норм суспільства.

По-друге, усвідомлення себе як суб’єкта професійної діяльності – усвідомлення власної відповідальності та власної ролі у процесі постановки завдань, у формуванні цілей, виборі засобів виконання діяльності, в отриманні конкретного продукту.

По-третє, усвідомлення та оцінювання професійних стосунків – ставлення людини до самої себе як до спеціаліста, ставлення до колег по професії, ставлення до своєї професійної діяльності та ставлення інших до себе.

По-четверте, усвідомлення власного професійного розвитку у часовому просторі. На кожному етапі життя людини та в період професійної діяльності через самосвідомість встановлюється зв’язок між минулим, теперішнім та майбутнім. Професійна самосвідомість відображає розвиток особистості за такими ознаками, як зростання професійної майстерності, підвищення по службі, підвищення авторитету, підвищення соціального статусу.

На думку І. Вачкова [4], у структурі професійної самосвідомості доцільно виділити три компоненти: когнітивний, який є системою уявлень про сутність професії і

вимог, що висуває професія до особистості, та системою уявлень про своє професійне Я; емоційний, у якому виявляється ставлення особистості до професії, позитивне самоставлення та оцінювання власних можливостей і потенціалів; та поведінковий, який виявляється у системі професійних дій та поведінкових реакцій.

Професійна самосвідомість фахівця складається, за Л. Шнейдер [26], з усвідомлення власної належності до певної професійної групи, усвідомлення рівня власної відповідності професійним еталонам, поінформованість особи про рівень її визнання у професійній групі, знання про власні сильні та слабкі сторони, про шляхи вдосконалення, про ймовірні зони успіхів та невдач, уявлення про себе та свою роботу в майбутньому, співвіднесеність професійної діяльності та образу Я.

Структурними компонентами професійної самосвідомості, які були визначені у працях Н. Маценко [14], є такі: зацікавленість майбутньою професією, професійне самовизначення, усвідомлений вибір професії, прийняття професійної ролі, мотивація досягнення професійної майстерності, самовдосконалення, наявність образу “Я-професіонал”, усвідомлення характеру професійної діяльності, потреба у самоствердженні й визнанні, усвідомлення себе членом професійної спільноти.

До складу самосвідомості входить Я-концепція, критичне рефлексивне ставлення до себе та своєї професійної діяльності з погляду С. Батракової [3, с. 150].

Аналіз та узагальнення зазначених вище структурних компонентів як самосвідомості особистості в цілому, так і професійної самосвідомості зокрема, дає змогу зробити такі висновки.

З одного боку, когнітивний та емоційно-ціннісний компоненти, наявність яких у свідомості визнає більшість науковців, входять до складу Я-концепції як динамічної системи уявлень особистості про саму себе та емоційно-ціннісне ставлення до них. З іншого боку, Я-концепція, на думку деяких авторів, сама є складовою самосвідомості. Тоді виникає уявлення про самосвідомість та Я-концепцію як тотожні поняття. Та, на наш погляд, ці поняття ототожнювати не можна, оскільки, по-перше, якщо існує два поняття, то вони мають відображати сутність різних явищ, а по-друге, якщо більшість науковців погоджуються з тим, що Я-концепція є результатом самосвідомості, то логічно припустити, що крім Я-концепції у самосвідомості мають бути ще певні компоненти, які забезпечують виникнення та корекцію Я-концепції.

Але при цьому ми можемо погодитися з поглядами К. Абульханової-Славської [1], В. Кайгера [11], А. Налчаджяна [19], С. Панталеєва [20], що Я-концепція є складовою самосвідомості як динамічної системи уявлень особистості про саму себе та емоційно-ціннісне ставлення до них.

Структуру Я-концепції становлять образи Я у часовому вимірі (Л. Анциферова [2], М. Гарнцев [5], В. Мухіна [18], О. Толстих [22]), а саме ціннісний компонент, відображений у "Я-ідеальному"; мотиваційно-смісловий – у "Я-реальному"; часова перспектива – у "Я-минулому", "Я-теперішньому" і "Я-майбутньому" (самооцінка, самоствалення) [16, с. 17].

Отже, першим компонентом професійної самосвідомості фахівця визначаємо його професійну Я-концепцію.

Більшість науковців згодні, що тим процесом, який забезпечує виникнення та корекцію професійної Я-концепції, тобто механізмом усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності, є професійна рефлексія. Але лише у філософському просторі (Г. Гегель [6], Д. Дорофеев [10] та ін.) вона визначається як компонент самосвідомості. На наш погляд, визначення рефлексії як структурного компонента самосвідомості є правомірним, оскільки сам процес усвідомлення, самоаналізу і є рефлексією, без якої неможлива поява у свідомості образу себе.

Відтак, другим компонентом професійної самосвідомості фахівця ми визначаємо професійну рефлексію як процес усвідомлення, самоаналізу та самокорекції особистістю самої себе як суб'єкта професійної діяльності. Якщо в професійній Я-концепції самосвідомість виявляється як відносно стійке статичне утворення, то в професійній рефлексії самосвідомість виявляється у процесуальному аспекті.

Крім того, майже всі дослідники самосвідомості зазначають, що самосвідомість є процесом, який забезпечує реалізацію Я-концепції у зовнішніх об'єктивних діях, визначаючи цей процес як дієво-вольовий, регулятивний компонент, у якому відображено усвідомлення людиною особливостей власної поведінки і діяльності та себе як суб'єкта цієї діяльності (У. Джеймс [9], І. Кон [12], В. Мерлін [15], П. Чамата [23], І. Чеснокова [24]).

Більше того, відповідно до принципу єдності свідомості та діяльності, відомо, що свідомість та діяльність не є протилежностями, але вони й не тотожні, а становлять цілісну єдність. Тому ми з упевненістю можемо сказати, що якщо Я-концепція та рефлексія є внутрішніми явищами, то має бути у структурі самосвідомості компонент, завдяки якому б ці внутрішні компоненти відображалися у зовнішніх діях. Напевно, цей процес є процесом виконання професійних дій (І. Вачков [4]), саморегуляції при виконанні професійної діяльності (А. Деркач [8], О. Москаленко [17]), самоорганізації (Л. Шнейдер [26]).

На наш погляд, найзагальнішим серед цих понять є поняття "професійна самоорганізація", оскільки саме самоорганізація потребує від особистості при реалізації себе у професійній сфері організувати свою діяльність відповідно до вимог професійного середовища, реакція якого (прийняття або неприйняття) суттєво впливає на формуван-

ня професійної Я-концепції особистості. Отже, третім компонентом структури професійної самосвідомості, на наш погляд, є професійна самоорганізація, завдяки якій у зовнішніх проявах індивіда реалізується його суб'єктивне уявлення про себе, яке постійно уточнюється, коригується, розвивається.

Таким чином, структурними компонентами професійної самосвідомості фахівця, на наш погляд, є його професійна Я-концепція, професійна рефлексія та професійна самоорганізація.

Кожен із зазначених компонентів є взаємопов'язаним з усіма іншими, усі вони взаємозумовлюють один одного. Так, професійна Я-концепція фахівця розвивається на основі рефлексії усвідомлення того, як суб'єкт виконує власну професійну діяльність, як він сприймається іншими суб'єктами професійної діяльності. Тобто у професійній Я-концепції фахівця завдяки професійній рефлексії відображається процес професійної самоорганізації особистості. З іншого боку, рефлексія та усвідомлення професійної Я-концепції виступають регуляторами процесу професійної самоорганізації суб'єкта у професійному середовищі.

IV. Висновки

Таким чином, під професійною самосвідомістю фахівця ми будемо розуміти складний інтегративний феномен, який полягає у відображенні у професійній Я-концепції суб'єкта особливостей його професійної самоорганізації та їх усвідомлення на основі професійної рефлексії. Структуру професійної самосвідомості становить поєднання професійної Я-концепції, професійної самоорганізації у професійній діяльності та професійної рефлексії, які в результаті об'єднання у складну структуру і становлять сутність професійної самосвідомості фахівця.

У подальших наукових пошуках буде розкрито сутність та структуру кожного з елементів професійної самосвідомості фахівця та визначено критерії їх діагностики.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Анциферова Л.И. Развитие личности специалиста как субъекта своей профессиональной жизни / Л.И. Анциферова // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала. – М. : Институт психологии АН СССР, 1991. – С. 27–43.
3. Батракова С.Н. Проблема самосознания учителя как "человека культуры" / С.Н. Батракова // Мир психологии. – 2002. – № 2 (30). – С. 148–158.
4. Вачков И. Структура профессионального самосознания учителя / И. Вачков // Школьный психолог. – 2000. – № 13. – С. 10–15.
5. Гарнцев М.А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от

- Аристотеля до Декарта) / М.А. Гарнцев. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 457 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Система наук / Г.В.Ф. Гегель ; [пер. с нем. Г. Шпет]. – СПб. : Наука, 1999. – Ч. 1: Феноменология духа. – 444 с.
 7. Гура О.І. Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу в умовах магістратури : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / О.І. Гура. – К., 2008. – 36 с.
 8. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач; [гл. ред. Д.И. Фельдштейн]; РАО МПСИ. – М. : РАО : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 752 с.
 9. Джеймс У. Психология / У. Джеймс; [под ред Л.А. Петровской]. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
 10. Дорофеев Д.Ю. Предмет и содержание самосознания / Д.Ю. Дорофеев // Метафизические исследования. – СПб. : СПбГУ, 1997. – Вып. 1: Понимание : альманах лаборатории метафизических исследований при философском факультете СПбГУ. – С. 153–159.
 11. Кайгер В. Адаптивні механізми самосвідомості і самоідентифікації / В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 84–94.
 12. Кон И.С. Психология самосознания / И.С. Кон // Психология самосознания: хрестоматія / [под ред. Д.Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАМ-М, 2007. – С. 97–126.
 13. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Наука, 1996. – 308 с.
 14. Мащенко Н.І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів технічних університетів : автореф. дис. ... канд. психол. Наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія, психологія соціальної роботи" / Н.І. Мащенко. – К., 2005. – 18 с.
 15. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 253 с.
 16. Моросанова В.И. Саморегуляция и самосознание субъекта / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // Психологический журнал. – 2008. – № 1. – Т. 29. – С. 14–22.
 17. Москаленко О.В. Акмеологические основы профессионального самосознания личности / О.В. Москаленко. – Астрахань : Полпресс, 2000. – 188 с.
 18. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности / В.С. Мухина. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 358 с.
 19. Налчаджян А.А. Я-концепция / А.А. Налчаджян // Психология самосознания : хрестоматія / [под ред. Д.Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАМ-М, 2007. – С. 270–332.
 20. Пантеев С.Р. Самоотношение / С.Р. Пантеев // Психология самосознания : хрестоматія / [под ред. Д.Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАМ-М, 2007. – С. 208–242.
 21. Толочек В.А. Современная психология труда : учеб. пособ. / В.А. Толочек. – СПб. : Питер, 2005. – 479 с.
 22. Толстых А.В. Возрасты жизни / А.В. Толстых. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 223 с.
 23. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П.Р. Чамата. – К. : Радянська школа, 1958. – 44 с.
 24. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
 25. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності психолога / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : наукові записки інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С.Д. Максименка]. – К. : Ніка-Центр, 1999. – Вип. 19. – С. 271–279.
 26. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учеб. пособ. / Л.Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 600 с.

Донченко І.А. Структура професійної самосвідомості фахівця

Анотація. У статті здійснено аналіз наукової літератури щодо проблеми професійної самосвідомості та її структури. Представлено авторський підхід до визначення структури професійної самосвідомості фахівця.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професійна Я-концепція, професійна рефлексія, професійна самоорганізація, суб'єкт професійної діяльності.

Донченко И.А. Структура профессионального самосознания специалиста

Аннотация. В статье проведен анализ научной литературы по проблеме профессионального самосознания и его структуры. Представлен авторский подход к определению структуры профессионального самосознания специалиста.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, профессиональная Я-концепция, профессиональная рефлексия, профессиональная самоорганизация, субъект профессиональной деятельности.

Donchenko I.A. Specialist's professional self-consciousness structure

Annotation. *In article the analysis of the scientific literature on a problem of professional consciousness and its structure is carried out. The author's approach to definition of structure of professional consciousness of the expert is presented.*

Key words: *professional consciousness, professional reflection, professional self-organizing, subject of professional work.*